

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 1895 TRABZON ERMENİ OLAYLARI

Enis ŞAHİN*

ÖZET

Ermeni Meselesi, Osmanlı devletinin yıkılış dönemindeki en önemli sorunlardan birisi, hatta siyasî sorunların en önemlisidir. Bu meselenin genel karakteri, “zalim Türk – mazlum Ermeni” imajını batı kamuoyunda yerleştirerek, Şark meselesinin sözde son aşamasını yaşamakta olan Osmanlı devletini iyice zor duruma düşürmektir. 1895 Ekim ayının ilk yarısında meydana gelen Trabzon Ermeni olayları, bu “sun’î mesele”nin en çarpıcı örneklerinden birisini teşkil eder. Zira bu olaylar, Ermenilerin % 4 gibi çok az bir yoğunlukta buldukları Trabzon Vilayeti’nde hak iddia etmek ve seslerini Avrupa devletlerine duyurarak yardımlarına mazhar olmak için birçok Osmanlı vilayet ve sancağında gerçekleştirdikleri hadiselerden sadece birisidir. İşin çarpıcı yanı ise, Trabzon Vilayeti’nde olduğu gibi, Ermenilerin diğer Türk vilayetlerinde de büyük bir azlık içerisinde olmalarıdır. Onlar bu hareketleriyle, Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmeye çalışmışlar ve bunu da büyük oranda sağlamışlardır. Yani aynı oyunun aynı sahnesi, aynı başrol oyuncularını ve figüranlarla, bu kez farklı bir coğrafyada, Ermenilerin çok az bir nüfus yoğunluğuna sahip oldukları Trabzon’da uygulamaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Trabzon olayları, Ermeni, Ekim 1895, Uzunsokak, Trabzon Valisi Kadri Bey, Sadaret, The Times, propaganda.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı devletinde çoğunlukla sanat-kârlık ve ticaretle uğraşan, dolayısıyla memleketin ekonomisinde söz sahibi olan Ermenilerin, Türklerle ciddi bir anlaşmazlıklarının olmadığı, bununla

---

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
SAKARYA

birlikte, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren milliyetçilik cereyanının ve büyük devletlerin kışkırtmalarının da etkisiyle ayrılıkçı düşünceler taşımaya başladıkları bilinmektedir. Halbuki Ermeniler, Tanzimat ve Islahat fermanlarının yanısıra, 1863 tarihli Ermeni Millet Nizamnamesi'nin yürürlüğe konulmasıyla, eskilerine ilâveten yeni haklara kavuşmuşlar, Osmanlı sosyal yapısı içerisindeki durumlarını kuvvetlendirmişlerdi. Büyük devletlerin Ermenilerle ilk teması, misyonerler vasıtasıyla aynı yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış ve kısa zaman içerisinde gelişme göstermişti. Özellikle ruhanî otorite durumunda olan Patrikhane, Ermenilerin tabi oldukları devlete karşı harekete geçmelerinde başlıca rolü oynamıştır. Bu gelişmeler akabinde Ermeni Patrikhanesi'nin, Osmanlı devletine karşı sadakatsizliği 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda resmen ortaya çıkmıştır. Ermeniler ilk önce Ayastefanos Antlaşması'yla büyük devletlerin dikkatlerini çekmişler ve Berlin Barışı'nın 61. maddesiyle de onların himayesine nail olmuşlardı. Bu yönüyle bakıldığında, meselenin dış mihraklı bir tarzda, İngiltere-Rusya rekabetinin bir meyvesi olarak ortaya çıktığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Doğu Anadolu'da müstakil ve büyük bir devlet kurma hayalinde olan Ermeniler, Avrupa ve Amerika'da teşkilatlanmaya gitmek suretiyle, Batı kamuoyunda propaganda çalışmalarını başlatmışlardır. Bu çalışma şu prensibe dayanıyordu: önce Hıristiyan Batı kamuoyunun dikkati çekilecek, müteakiben Avrupa'nın fiilî müdahalesini temin ederek, iç politika kanalıyla Avrupalı hükümetlerin Osmanlı hükümeti üzerindeki baskısı artırılacak ve sonuçta Osmanlı hükümetini bir oldu-bitti karşısında bırakmak için suikast, gösteri, katliam ve isyan gibi metotlar kullanılacaktı¹. Bu metotlar kullanılırken, Osmanlı hükümetlerinin kendilerine yönelik başlatmış oldukları asayiş sağlama yönündeki faaliyetler ise, Batı kamuoyunda “katliam ve soykırım” şeklinde tanıtılacaktır. İşte Ermenilerin bu tarihten sonraki tüm uğraşları, yukarıda ifade edildiği üzere, hem kendi yöntemlerini hayata geçirmek, hem de Osmanlı hükümetlerinin faaliyetlerini propaganda yoluyla Batı dünyasına yanlış tanıtmak prensibi üzerine kurulu olacaktır.

Ermeniler adına ülke içinde başlatılan isyan ve propaganda çalışmaları, ülke dışında da ihmal edilmedi. Avrupa kamuoyunun bu mesele uğrunda harekete geçirilmesi en önemli beklentilerden birisini teşkil ediyordu. Bu amaçla basın etkin bir şekilde kullanıldı veya kullanılmaya çalışıldı. Mesela Vanlı bir Ermeni olan Portakalyan 1885'de Marsilya'da Armenia

¹ Bayram Kodaman, “Türk-Ermeni İhtilâfının Başlangıcı (1878-1897)”, *Ermeni Macerası*, Isparta, 2001, s. 47 vd.

gazetesini neşretmeye başladı ki, bu gazete Batı halk efkârında Ermenilerin tanınması açısından etkili oldu. Bu türdeki faaliyetler kısa zaman zarfında çoğalmakla birlikte, sadece propaganda yöntemiyle hedefe ulaşamayacağı da açıktı. Onlar, milliyetçiliğin yanısıra, o vakitler Rusya’da moda olan şiddet taraftarı Marksist ihtilalcilerin tesirinde kalarak, birtakım ihtilalci komiteleri hayata geçirmeye başladılar. En önemlileri Hınçak ve Taşnaksüt-yun komiteleri olan bu teşkilatlar, Avrupa’nın dikkatini üzerlerine çekmek ve bir kamuoyu oluşturabilmek amacıyla geniş çapta ihtilal hadiseleri çıkarma sevdasına giriştiler. 1890 yazında Erzurum hadisesiyle başlayan gelişmeler, kısa zaman içerisinde Osmanlı devletinin birçok noktasına yayıldı. Bu hadiseler, Batı kamuoyunda Ermenilerin Müslümanlar tarafından kitleler halinde öldürülmeleri şeklinde tanıtılmaya, böylece kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışılıyordu². Bunda azamî başarı da kısa zaman zarfında sağlandı. Batılı devletlerin dikkatleri çekildiği gibi, onların –zaten hazır oldukları– müdahaleleri de sağlandı. Büyük devletlerin kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmekten asla geri durmadıkları bu olayların akışında, “mazlum Ermenizalim Türk” imajının Avrupa ve Amerika’da yerleşmeye ve yer edinmeye başlaması mümkün oldu. Batı dünyasının Ermenilere sahip çıkması ise, onları yeni olaylar çıkarılması konusunda daha da cesaretlendirdi.

Berlin Barışı ile başlayan ve 1890’lı yıllara gelindiğinde en azından fikir ve propaganda mahiyetinde büyük boyutlara ulaşmış olan Batı desteğindeki Ermeni meselesinde, meydana getirilen onlarca sunî sorundan birisi de 1895 yılının son çeyreğinde gerçekleşen Trabzon’daki Ermeni olaylarıdır. Tıpkı diğerleri gibi bu olay da, Avrupa’nın dikkat ve desteğini çekmek suretiyle bu devletlerle Rusya arasındaki denge oyunları ve çıkar çatışmalarından da yararlanarak, kendi emellerini gerçekleştirebilmek amacıyla yönelikti. Trabzon’daki Ermeni olaylarına geçmeden, XIX. yüzyılın sonunda vilayetin demografik durumunu incelemek yerinde olacaktır. Bu rakamlara göz atmak, Ermenilerin başlattıkları bu olaylarla ne denli “hayalci ve kabul edilemez” istekler peşinde koştuklarını göstermesi açısından önem arzedecektir.

Osmanlı devletinin doğu vilayetlerinde % 17 ve ülke genelinde % 7 dolaylarında olan Ermeni nüfusu, Orta ve Doğu Karadeniz’in tamamını kapsayan Trabzon Vilayeti’nde çok daha azdı ve % 4 seviyelerinde bulunuyordu. Hatta bu seviye, 1895 Trabzon olaylarından sonra, bazı kaynakların ifade ettiği gibi büyük değişikliklere uğramamış ve olaylardan sonra dahi

² Ercüment Kuran, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Editör: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 106-108.

aynı durumunu korumuştur. Öyle ki 1895 olaylarını da kapsayacak bir şekilde, 1894-1897 yılları arasında Türk ve Ermeni nüfusun Trabzon Vilayeti dahilindeki mukayesesi şu şekildeydi: 1894: 874029 Müslüman, 41780 Ermeni, 1895: 869603 Müslüman, 43193 Ermeni, 1896: 874713 Müslüman, 43169 Ermeni ve 1897: 933728 Müslüman, 47196 Ermeni³. Bu rakamlar göstermektedir ki, Ermeniler Trabzon Vilayeti'nde demografik olarak büyük rakamlara ulaşamamışlar ve Müslümanlara oranla yaklaşık % 4 seviyelerinde kalmışlardır. Bu durum, 1895 olaylarının yukarıda izah edilen sun'i gerekçelerle çıkarıldığını bir kez daha doğrulamaktadır.

İsyan tezini benimseyen ve sayısal azlık nedeniyle Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmek isteyen Ermeniler, 1890'lı yıllarla başlattıkları bu teşebbüslerine, 1895 yılında büyük bir ivme kazandırdılar ve Osmanlı memleketlerinin önemli bir kesiminde hemen hemen aynı zaman dilimlerinde harekete geçtiler. Taşnak ve Hınçak komitelerinin yönlendirmesiyle hareket eden Ermeniler, 1895 yılının son çeyreğinde yirminin üzerinde isyan hareketi çıkarttılar. Önemli bir kısmını daha çok Hınçakların oluşturduğu bu isyan hareketlerinin belirli bir plân çerçevesinde hazırlandığı, aynı anda Anadolu'nun birçok noktasında çıkartılmasından rahatlıkla anlaşılabilirdi. Üstelik Ermenilerin çıkardığı bu tedhiş hareketlerinde, Türklerin yanısıra, kendilerine katılmayan Ermenilerin de zarar görmeleri ve hatta cezalandırılmaları, cinayet ve kundaklama girişimlerine alet edilmeleri, yine Ermeni komitelerinin yönlendirmesinin boyutunu ve dış bağlantıların mevcudiyetini göstermesi bakımından önem arz ediyordu.

Trabzon'un, İran ve Doğu Anadolu'nun limanı olması nedeniyle buraya yerleşen Ermeniler, özellikle silah kaçakçılığında ve casusluk faaliyetlerinde bölgeyi kullanmışlar ve burada teşkilatlanmaya gitmişlerdi. Nitekim olaylar başladıktan sonra Rus yapımı silah, fişek ve kovan gibi silah ve malzemenin Karadeniz vasıtasıyla Trabzon'a getirildiği ve Ermeniler tarafından satın alındığı anlaşılmıştır. Ermenilerin bundan başka yine benzer yollarla dinamit yapmayı öğrenmeleri de, ileride yapacak oldukları teşebbüsler hakkında bazı ipuçları vermektedir. Üstelik Ermeni İhtilal Komitesi'nin, kendi talimatına aykırı harekette bulunulmasını önlemek için bir intikam taburu oluşturması da çok önemli bir gelişmedir⁴. Hatta Ermenilerin yaptığı

³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003, s. 191-198.

⁴ Ahmet Halaçoğlu, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyancıları: 1895 Trabzon Olayları Örneği", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı, Ankara, 2003, s. 271-272.

bazı gizli yazışmalarda, gizliliğe özellikle dikkat etmeleri, bölgede büyük çapta hareketlere hazırlandıkları şeklinde değerlendirilmektedir⁵.

1895 yılında yirminin üzerindeki Ermeni hadiselerinin en önemlilerinden ve ses getirenlerinden birisi Trabzon'da meydana gelmiştir⁶. Trabzon'da bir Ermeni yoğunluğunun bulunmadığından yukarıda bahsedilmişti. Bu hadisenin bu dönemde meydana gelmesinin, yukarıda izah edilenler dışında da bazı önemli nedenleri daha mevcuttur. Berlin Barışı'ndan sonra büyük devletlerin dayatma ve ısrarları sonucunda, Anadolu'da Ermeniler lehine önemli düzenlemeler gündeme gelmeye başladı. Bu, esasında söz konusu devletlerin Osmanlı devletinin içişlerine müdahalesi konusundaki bahanelerini oluşturmaktaydı. Dönemin Osmanlı hükümdarı Abdülhamid, bu aldatmacayı sezmiş ve buna karşı etkili önlemler almayı düşünmüştü. Ona göre, bu konu devlet açısından son derece önemli ve nazik bir meseleydi. Bu nedenle Anadolu Islahatı Umum Müfettişliği kuruldu ve aynı zamanda hükümdarın yaveri de olan Müşir Ahmet Şakir Paşa, bu müfettişliğin sorumluluğuna getirildi. Abdülhamid, Osmanlı ülkesinin Avrupa'nın bir müdahale alanına çevrilmesini istemiyordu ve bu nedenle meseleyle bizzat ve yakından ilgilenmeye bilhassa dikkat ediyordu. Bu atama, Ermeniler tarafından farklı şekillerde karşılanmıştır. Komite mensubu olmayan Ermeniler, böyle bir

⁵Ele geçirilen bir mektuptaki şu ifadeler düşündürücüdür: "Mektubun balasında Manok'un ismini koymaklığımızın sebebini anlayamadık. Bundan böyle bu türlü tedbirsizliklerde bulunmayınız" (Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul, 2005, s. 43).

⁶ 1895 Trabzon Olayları konusundaki en zengin malzemeyi şüphesiz ki Başbakanlık Osmanlı Arşivi içermektedir. Bu konuda yapılan şu çalışma, bu arşiv malzemesinin birçoğundan yararlanılarak kaleme alınmıştır: "Öznur Şolt, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Olayları 1895*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı, 2004. Aynı konuda çalışan Ahmet Halaçoğlu'nun 1895 Trabzon olaylarıyla ilgili beş çalışması vardır. Ancak bunların önemli bir kısmı birbirinin tekrarı veya benzeri durumdadır. Bu çalışmaların ilki kitap olarak basılmış (*1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul, 2005), diğerleri ise şu dergi ve kitaplarda yayınlanmıştır: Ahmet Halaçoğlu, "1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muhabere ve Olaya Karışan Ermenilerin Muhakemeleri", *Ermeni Araştırmaları*, 11 (Sonbahar 2003), s. 28-46; "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten* LXVII/250 (Aralık 2003), s. 881-909; "1895 Trabzon Olayları Sonunda Divan-ı Harbde Yargılanan Ermenilerin Muhakeme Kayıtları", *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri* (24-25 Nisan 2003, Balıkesir Üniversitesi, İstanbul, 2004, s. 39-50; "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyancıları: 1895 Trabzon Olayları Örneği", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı, Ankara, 2003, s. 265-280. Bu çalışmalar mevcut olduğu halde, böyle bir makalenin kaleme alınmasının nedeni ise, yukarıda sayılan kitap ve yazılarda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı belgelerin görülmemiş olması ve hadiselerde propaganda gücü üzerinde durulmamış olması şeklinde izah edilebilir.

müfettişliğin teşkil edilmesini olumlu karşılamışlardı. Ermeni İhtilal Komiteleri mensupları ise, Şakir Paşa başkanlığındaki böyle bir heyetin Anadolu'ya geçişiyle birlikte büyük rahatsızlıklar duymuşlar ve durumu protesto etmek amacıyla harekete geçmişlerdir. Anadolu'nun birçok yerinde olaylar çıkarak, hadiselerle ilgisi olmayan ırkdaşlarını da kışkırtmaya başlayan tedhişçi Ermenilerin, özellikle Şakir Paşa'nın yol güzergâhında bulunan vilayetlere öncelik vermeleri dikkat çekiyordu. Gerçekten de, Şakir Paşa'nın Anadolu'ya geçtikten sonra karşılaştığı ilk olay Trabzon'da meydana gelmişti⁷. Dolayısıyla 1895 Trabzon Ermeni olaylarının çok hassas bir dönemde ortaya çıkarıldığından ve Osmanlı devletinin bölgeye müfettiş göndermesini fırsat bilerek, ses getirecek bir dönemde ve şekilde patlak verdirildiğinden bahsetmek zor olmasa gerektir.

Ermeniler tarafından çıkartılan Trabzon olayları konusunda kaynaklarda farklı tarihler verilmektedir⁸. Ancak arşiv belgelerindeki kayıtlar, olayın 20 Eylül/2 Ekim 1895 Çarşamba günü akşama doğru patlak verdiğini göstermektedir⁹. Bu kayıtlara göre, Trabzon hadisesi şu şekilde gerçekleşmiştir: Van eski Valisi Bahri Paşa, Van'dan İstanbul'a dönerken, birkaç günlüğüne Trabzon'da misafir kalmıştı. Bahri Paşa, Trabzon'da misafir olarak bulunduğu 2 Ekim Çarşamba günü, Trabzon İstinaf Mahkemesi Başkanı Esat Efendi'nin evine davet edilmiş ve bu teklif kabul edilmişti. Bunun üzerine, akşama doğru, beraberinde Trabzon Fırka Kumandanı Ahmed Hamdi Paşa da olduğu halde ağırılanacakları eve doğru hareket etmişlerdi¹⁰. Yanlarında Trabzon Vilayeti Jandarma Komutanı Süleyman Bey¹¹, İran'ın Trabzon Konsolosu Mirza Razî Han ve Posta Telgraf Baş Müdürü İzzet Bey de bulunuyordu¹² ki, Mirza Razî Han'a yola çıktıkları esnada rastlamışlardı¹³.

⁷ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993, s. 55-64.

⁸ Halaçoğlu 21 Eylül/3 Ekim 1895 tarihini verirken ("1895 Trabzon Olayları", s. 41), Karaca 26 Eylül 1895 tarihine işaret etmektedir (*Anadolu Islahatı*, s. 65).

⁹ Rumî 20 Eylül (Miladî 2 Ekim) tarihiyle Trabzon Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen bir yazı, hem kısaca olayı anlatmakta ve hem de hadisenin tarihini aktarmaktadır: "Bugün akşam üzeri saat onbirde burada bulunan Van vali-i sabıkı Bahri Paşa ve Trabzon Kumandanı Hamdi Paşalar Hazeratı'na Trabzon'da Uzunsokak caddesinden geçerken iki Ermeni tarafından revolver kurşunu ile ayaklarından cerh edilmişler ise de, hamd olsun yaraları tehlikesiz olduğu ve mütecasirlerin şiddetli taharri edilmekte oldukları maruzdur. Ol babda" (20 Eylül 1311" (*BOA, HR.SYS*, No. 2812-4).

¹⁰ *BOA, HR.SYS*, No. 2812-4; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara, 1998, s. 92; *The Times*, October 7, 1895, Monday.

¹¹ A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s. 173.

¹² Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 92; Mehmed Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s. 268.

Adı geçen bu kişiler, topluca Trabzon İstinaf Mahkemesi Başkanı Esat Efendi'nin evine doğru giderlerken, Uzunsokak adlı caddenin¹⁴ Zeytinlik mahallesine doğru uzanan dar sokağına gelmişlerdi¹⁵. Bu sırada yirmibeş yaşlarında eşkâli bilinen¹⁶ setre pantolonlu iki Ermeni, birden bire sözkonusu dar sokağın ağzında belirdiler ve kendilerinden sadece beş-altı adım uzakta bulunan yukarıda ismi sayılan ileri gelenlere revolverlerle aralıksız olarak herbiri 8-10 el ateş açtılar. Atılan kurşunlar sonucunda Bahri ve Hamdi Paşalar ayaklarından çok ağır olmayan bir şekilde yaralanmışlardı¹⁷ ki, Bahri Paşa'nın yarası ayak bileğinde, Hamdi Paşa'nın ise doğrudan ayağında bulunuyordu¹⁸. Bu yaralama olayıyla birlikte 1895 Trabzon Ermeni olayları diye bilinen gelişmeler de başlamış oldu.

Çok ani bir şekilde meydana gelen bu olaya ilk müdahale, paşaların maiyetindeki görevlilerden ve oradan geçmekte olan bir vatandaş tarafından yapılmıştır. Paşaların maiyetindeki Çerkes Ali Çavuş ve Trabzonlu Balık-oğlu Hafız, iki Ermeni saldırganın arkasından takip etmek istemişler, ancak kendilerine de ateş edilmesi üzerine saldırganları yakalamak mümkün olmamış ve şehirdeki İngiliz Konsolosluğu civarındaki karışık sokaklarda izlerini kaybettirmişlerdir¹⁹. Gelişmelerin polis tarafından öğrenilmesinden sonra geniş çaplı bir arama faaliyeti başlatılmış, ilk etapta Ermenilerden şüpheli birkaç kişi tutuklanmıştır²⁰. İlk şaşkınlığın atlatılmasından sonra, vilayet idaresi tarafından gerekli tüm önlemler alınmış, polis ve asker birlikte hareket ettirilerek, Ermenilerin sokaklarda toplanmalarını yasaklayarak, yeni olaylara sebebiyet vermelerini de önlemişlerdir²¹. Bu olay, Osmanlı vatandaşları Ermenilerin imparatorluğun diğer birçok yerinde cinayet işleyip isyan çıkarmaya başladıklarından beri, Trabzon'da meydana gelen ilk hadise oldu-

¹³ Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 173.

¹⁴ BOA, HR.SYS, No. 2812-4.

¹⁵ Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 268.

¹⁶ Gazigiray bu kişilerden bazılarının eşkalini şu şekilde tanımlamaktadır: "...Uzunsokaktan geçerlerken, üzerlerine, ihtilal komitecilerine bağlı olduğu şüphe edilmeyen metropolithane hizmetçisi Armenak ile diğer bir Ermeni ateş açarak..." (Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 173). Gazigiray'ın "diğer bir Ermeni" diye tarif ettiği kişi, Halaçoğlu'ndan anlaşıldığı kadarıyla Estapani Berberyan'dır: "...olayın faillerinden Estapani Berberyan" (Halaçoğlu, *Trabzon Vilayeti (1892-1898)*, s. 905).

¹⁷ BOA, HR.SYS, No. 2812-4; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985, s. 155-156.

¹⁸ Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 173.

¹⁹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 93; Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 268.

²⁰ BOA, HR.SYS, No. 2812-4.

²¹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 93; Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 268-269.

ğundan dolayı tabiatıyla halk arasında büyük bir heyecana sebebiyet vermiştir²². Bu heyecan sonucundadır ki, civar köylerden gelen Müslümanlar, şehir merkezinde büyük bir yoğunluk teşkil etmeye başlamışlardır. Şehirdeki diğer Ermenilerin de güvenlik güçlerine yardımcı olmamaları, aksine suçluları saklama yönündeki gayretleri, gerginliği daha da artırmıştır. Ancak Türk güvenlik güçlerinin almış oldukları önlemler sonucunda, bu kalabalık, herhangi bir olay çıkarmaya imkân bulamadan dağıtılmıştır²³.

Diğer taraftan, güvenlik güçlerinin olayla ilgili arama çalışmaları aralıksız olarak sürdürülmüş ve olayla ilgili olan birkaç Ermeni yakalanmıştır. Trabzonlu Kaspar oğlu Armenak veled-i Karabet ile Stepan oğlu Bogos ve Gümüshaneli Sitrak veled-i Arakel ele geçirilmişler ve olayla bağlantıları kesinleşmiştir. Olayın diğer tarafları olan Kaspar oğlu Misak ile Stefan oğlu Haçik'in ise aranmasına devam edilmekteydi²⁴. Bu suretle alınan sıkı önlemler nedeniyle, olayların daha da büyümesi engellenmiş ve o gün herhangi başka bir olay olmamıştır.

Bahri ve Hamdi Paşalara yönelik suikast olayından iki gün sonra (4 Ekim), Cuma akşamı gece yarısına doğru, Sanatkârlar Cemiyeti üyelerinden birkaç Türk, söz konusu Paşalara saldırıya katılmak suçundan emniyet güçleri tarafından aranan Stepan adlı bir berberin²⁵ oğlu olan Haçik adındaki kişiye tesadüfen rastlamışlar ve kendisine hitaben, "...hükümet seni arıyor, ateş açmak, yaralamak suçlarıyla sanık bulunuyorsun, sen nerede saklanıyorsun?" diye sormak istemişlerdi²⁶. Kethüda Vasil mahallesinde meydana gelen bu gelişme karşısında fırardaki Stefanoğlu Haçik ve beraberindeki Kasparoğlu Misak²⁷, derhal silahlarını çekerek, suali soran insanların üzerine ateş etmeye başlamışlardır. Böylece Trabzon'daki Ermeni olaylarının ikinci ayağı da başlamış oluyordu. Bu gelişme sırasında yan sokaktan geçerken sesleri duyan ve müdahale etmek isteyen "Asakir-i Şahane" erlerinden Trabzonlu Rahmi Efendi, ateş edilen sokağa girince, söz konusu Ermeniler tarafından tabanca ile vurulmuş ve ağır bir surette yaralanmıştır²⁸. Rahmi

²² Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 173.

²³ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984, s. 108.

²⁴ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 93.

²⁵ Bu kişi, *Belgelerle Ermeni Sorunu* adlı eserde "İstapan (Stephan) Berberyan" olarak kayıtlıdır (Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 108).

²⁶ Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 173-174.

²⁷ Halaçoğlu, *Trabzon Olayları Örneği*, s. 272.

²⁸ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 93; Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 269.

Efendi kısa bir süre sonra da hayatını kaybetmiştir²⁹.

Silah seslerinin duyulmasından ve gelişmelerin öğrenilmesinden sonra, zaten iki gün önceki olaylardan dolayı teyakkuz halinde bulunan Trabzon'un Müslüman halkı silahlı-silahsız sokaklara çıkmış ve gelişmeler galeyana dönüşmeye başlamıştır. Halkın tepkisinin yoğunlaştığı bu dakikalarda, Trabzon Ermenilerinin vilayet konağını basarak valiyi öldürdükleri şayiasının duyulması, mevcut gerginliği hat safhaya ulaştırmış, yakın köylerden ve şehrin içinden gelen halk, şehir merkezinde toplanarak büyük bir kalabalık meydana getirmeye başlamıştır³⁰. Bu sırada Ermenilerin oturmuş olduğu evlerin birisinden birkaç silah atılmış ve heyecan daha da tırmanmıştır. Üstelik bu sırada Osep namındaki bir Ermeni'nin hane ve dükkânında birçok silah, malzeme ve zararlı evrak bulunduğu duyulmuş ve sözkonusu Ermeni tutuklanmıştır. Galeyna gelmiş olan şehir halkı, eşrafın, polislerin, memurların ve askerlerin çabaları sonucunda sakinleştirilmiş ve Ermeni mahallelerine hücumdan zorlukla alıkonulmuşlardır. Alınan bu tedbirler sonucunda, galeyana gelmiş olan halk dağıtılmış ve asayiş geçici de olsa sağlanmıştır³¹.

Ancak bu önlemlere rağmen, Trabzon'daki olayların daha büyük bir gerginliğe doğru gittiğini anlamak zor değildi. Ermeni fesatçılarının ateş açmaları ve yaralanmalara sebebiyet vermeleri yüzünden bir Ermeni'nin tutuklanması karşısında, Ermeniler de galeyan içerisinde bulunuyorlardı. Onlar ilk tepki olarak dükkânlarını kapamışlar ve hükümeti protesto etmeye başlamışlardı. Bu yüzden olayların yeniden büyümeye başlaması üzerine Trabzon Valisi Kadri Bey yeni tedbirlere başvurdu. Şehirdeki Ermeni Piskoposu ve ileri gelenleri hükümete davet edildiyse de, sadece iki kişi bu davete icabet etti. Bu iki kişiye, suçluların kim olduğu ve onların nerede saklandığı soruldu. Ermeni ileri gelenleri, toplumun işlerine karışmadıklarını ve karışmayacaklarını ifade ettiler. Piskopos adına gelen papaz ise, kendisinin zanlıları tanımadığını, ancak söylentilere dayanarak, paşaları iki askerın yaradıklarını duyduğunu ve hatta Rahmi Efendi'nin bile bir Müslüman tarafından öldürüldüğünü iddia etti. Bu sebeple asıl suçluların yakalanmasını ve şahsî bir garaz dolayısıyla tutuklanan Ermeni'nin de bırakılmasını istediler. İşlenen suçların Ermeniler tarafından yapıldığı ve gündüz olması sebebiyle herkes tarafından görüldüğü kendilerine bildirildiyse de, Ermeniler

²⁹ *The Times*, October 15, 1895, Tuesday; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 94; Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 174.

³⁰ Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 174.

³¹ *BOA, Y.PRK.KOM*, No. 9-2; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 93; Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 174.

kendileri tarafından yapılmadığında mantıksız bir şekilde ısrar ettiler³². Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi olayların bir çıkmaza doğru gittiği açıktı. Trabzon'da Ermeniler tarafından başlatılan olayların kontrolden çıkmasının an meselesi olduğu anlaşılıyordu.

Yine de hükümetin aldığı bu tedbirlerden sonra halkın önemli bir kısmı günlük iş ve güçleriyle meşgul olmaya başlamışlarken, Trabzon Ermenilerinin tahrikleri ve girişimleri sonucunda konuyla ilgili yeni gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Nitekim Ermeniler 4 Ekim Cuma günü meydana gelen bu gelişmeleri, kendilerine karşı Trabzon Valiliği'nin bir tertibatı olarak kabul etmişler ve bir dizi yeni girişimler başlatmışlardır. Bu doğrultuda hareket eden ve Vali ile yaptıkları görüşmelerin kendilerini tatmin etmediğini düşünen Trabzon'daki Ermeniler, şehre yakın köylerdeki ırkdaşlarını Trabzon'a getirip hanelerine doldurmaya ve dolayısıyla şehirde yoğun olarak bulunmaya itina göstermişlerdir. Üstelik köylerden getirilen bu Ermenileri silahlı olarak çarşı ve pazarda gezdirmek suretiyle, şehir halkına yönelik tahriklerde ve nümayişlerde bulunmaya çalışmışlardır. Tabiidir ki, Ermenilerin bu taşkınlıklarına, şehrin yerli ahalisinin hoşgörüsüyle yaklaşması söz konusu olmamıştır. Bu şekilde başlayan yeni gerginlik ve tahrikler, Trabzon'daki Türkler ve Ermenilerin 26 Eylül/8 Ekim 1895 tarihinde birbirlerine karşı büyük oranda harekete geçmeleriyle son bulacak gelişmeleri başlatacaktır³³. Böylece olayların üçüncü ve son aşaması zuhur edecektir.

Bu hazırlıklarının son evresi olan 8 Ekim Salı günü, bir isyan çıkarma niyetinde olan Trabzon Ermenileri dükkânlarını açmamışlar ve hiç bir ticarî faaliyete girişmemişlerdir. Bu gelişmeler karşısında Trabzon Valisi Kadri Bey bizzat çarşıya giderek, dükkânları açtırmak ve herkesin günlük işleriyle uğraşmasını sağlamak için bazı tedbirlere başvurdu. Bazı dükkân ve mağazaların üzerlerine çıkarak, hükümeti protesto eden Ermenileri aşağıya indirmek ve onlara işyerlerini açtırmak mümkün olmadı³⁴. Üstelik o gün, şehirde bulunan ve köylerden gelen pek çok Ermeni'nin Meydan-ı Şarkî'de toplandıkları görülüyordu. Vali Kadri Bey'in tam çarşıya ulaştığı ve Ermenileri iknaa çalıştığı esnada, Meydan-ı Şarkî'de bir handa ticaret yapan³⁵ ve İstanbul Ermeni olayları sırasında bir yakınının öldüğünü duyan bir Ermeni'nin³⁶, hanın balkonundan çıkarak meydana doğru revolverle gelişigüzel bir

³² Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 174-175.

³³ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2.

³⁴ BOA, HR.SYS, No. 2812-4.

³⁵ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2.

³⁶ Gürün'e göre, bu kişi Şınark adlı bir Ermenidir (*Ermeni Dosyası*, s. 156).

el ateş etmesi, adeta bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu hadiseyle birlikte, gelişmeler şehirde Ermenilerle Müslümanlar arasında bir iç çatışmaya dönüşmeye başlamıştır³⁷. Bu çatışmalardan hemen önce, aynı gün İstanbul'dan Trabzon'a gelen bir Avusturya vapurunun getirdiği yolcular, yeni problemlerin başlayacağı anlamına geliyordu. Vapurla gelen Ermeni yolcuların, Trabzon'daki ihtilalci Ermeni fedailerıyla birleşmeleri ve birlikte hareket etmeleri³⁸, 2 Ekim'den itibaren Trabzon'da meydana gelen gelişmelerin ne kadar plânlı olarak hayata geçirilmiş olduğunu gösteren başka bir delil olarak dikkat çekmektedir.

Bu şekilde İstanbul Ermenilerinden de takviye alan Trabzon Ermenileri, şehir dahilinde tamiri mümkün olmayan birtakım hareketlere girişmekten geri durmamışlardır. İstanbul'dan gelen Ermenilerle, kasaba içinde zaten şuraya buraya yayılmış bir şekilde bulunan ihtilalci Ermenilerin, sokaklarda revolverlerle önlerine gelen Müslüman ahaliye ateş açmaları sonucunda, taraflar arasında büyük bir çatışma ve mukatele başladı³⁹. Görgü tanıkları, Meydan-ı Şarkî'ye doğru bakan ve Ermenilere ait olan bazı hanların pencerelerinden sebepsiz yere "yağmur gibi silahlar atıldığı"nı ifade etmekte idiler⁴⁰. Gerçekten de Ermeniler, dükkân ve mağazalarının üst katlarındaki odalardan dışarıya bakan pencerelerden hiçbir şeyi ayırt etmeksizin, askerlere, subaylara ve halka yönelik olarak ateş ediyorlardı. Trabzon Valisi Kadri Bey, hadiselerin kontrolden çıktığını anlayınca bizzat Meydan-ı Şarkî'ye geldi. Ancak gelişmelerde herhangi bir değişiklik olmadı. Ermeniler, "icraatlarını" artık Valinin gözü önünde yapıyorlardı. Yaralı bir askerin feriyatları ve birkaç Müslüman'ın öldürülüp yerlerde sürüklenmesi, Müslümanların ve orada bulunanların heyecanlarını ve duygularını en üst düzeye çıkardı. İki taraf arasındaki çatışmalar tamamen kontrolden çıkmıştı ve şehirde bir iç savaş yaşanıyordu. Bu, esasında Ermenilerin sebebiyet verdiği, ancak Müslümanların karşılık vermesiyle mukateleyle dönüşen bir durumdu⁴¹. Bu olayların diğer Müslüman mahallelerinden duyulması ve öğrenilmesi sonucunda, onlar da bu çarpışmalara yer yer katılmışlar⁴², böylece olaylar şehrin tamamına yayılmış ve büyük boyutlara ulaşmıştır.

Trabzon şehrindeki jandarma ve polis kuvvetlerinin sayısal azlığı

³⁷ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2; Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 108.

³⁸ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 94.

³⁹ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2.

⁴⁰ Halaçoğlu, *Trabzon Olayları Örneği*, s. 273.

⁴¹ Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 175.

⁴² Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 269.

nedeniyle, büyük boyutlara ulaşmış olan hadiselerin bastırılabilmesi ilk etapta mümkün olamamıştır. Olaylardan bir süre sonra, Ermenilerin saldırısına uğrayan Fırka Kumandanı Hamdi Paşa ve Trabzon Valisi Kadri Bey'in Sadaret'e yazdıkları bir yazıda, böyle kötü bir duruma tekrar meydan verilmemesi için tedbir alınması gerektiği konusundaki telkinleri, güvenlik güçlerinin yetersizliği hususunu doğrulamaktadır⁴³. Hatta olayların devam ettiği sırada, Gümüşhane Mutasarrıflığı'ndan birkaç bölük nizamiye süvarisi talep edilmiş, ancak bu konuda herhangi bir kuvvet takviyesi mümkün olamamıştır⁴⁴. Dolayısıyla olaylar sırasında Trabzon'daki emniyet güçlerinin müdahalesi yetersiz kalmış⁴⁵, bu nedenle taraflar arasındaki mücadele iki buçuk saat kadar aralıksız devam ettikten⁴⁶ sonra, akşam saatlerinden itibaren kontrol sağlanmaya başlanmıştır. Çatışmanın bilânçosu olarak sokaklarda bulunan cesetler, hastanelerde ve dükkânlarda toplandı⁴⁷. Ancak Trabzon Valisi Kadri Bey'in Sadaret'e gönderdiği yazılardan anlaşıldığı kadarıyla, şehirde emniyet ve asayişin tam olarak iadesi için birkaç gün geçmesi gerekmiş ve muhtemelen tam kontrol 12 Ekim'den önce sağlanamamıştır⁴⁸. Nitekim olayların yoğun olarak yaşandığı 8 Ekim Salı günü Vali Kadri Bey'den Sadaret'e gönderilen bir raporda, gerekli tedbirlerin alınarak asayiş ve sükûnetin sağlandığı, mağaza ve hanelere kapanmış olan Ermenilerin silahlarını terk ve hükümete teslim olmaya başlamış olmakla birlikte, durumun henüz tam emniyetli olmadığı arzediliyordu⁴⁹. Öyle ki, olayların patlak vermesinden sonra sadece Trabzon şehrinde önlemler alınmamış, vilayetin diğer kısımlarında da gerekli tedbirlerin alınmasına çalışılmıştır⁵⁰.

Trabzon'da emniyet ve asayişin tam olarak iade edilmesinden sonra, olayların bilançosu da ortaya çıkmaya başlamıştır. Vali Kadri Bey'den Sadaret Makamı'na gönderilen bir yazıda, her iki tarafın kayıplarının şu şekilde gerçekleştiği anlaşıyordu: Ermenilerden şehir merkezinde 182 ve civarında 21 maktül varken, yaralı sayısı 18 idi. Şehrin Müslüman ahalisin-den 21 ölü ve 25 yaralı mevcuttu. Ayrıca çatışmalar sırasında bir Rum da hayatını

---

⁴³ BOA, Y.PRK.UM, No. 34-55.

⁴⁴ BOA, A.MKT.MHM, No. 663-2.

⁴⁵ Halaçoğlu, 1895 Trabzon Olayları, s. 42.

⁴⁶ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2.

⁴⁷ Gazigiray, Ermeni Terörünün Kaynakları, s. 175.

⁴⁸ Halaçoğlu, 1895 Trabzon Olayları, s. 42.

⁴⁹ BOA, A.MKT.MHM, No. 664-29.

⁵⁰ BOA, Y.PRK.MYD, No. 17-17.

kaybetmişti. Bu arada birkaç meskenin yanmasının da önü alınamamıştı⁵¹. Trabzon şehir merkezinde yaşanan bu olaylarda 182 Ermeni'ye karşı, 21 Müslüman'ın öldürülmüş olması, şehirde çok küçük bir azınlık durumunda bulunan Ermenilerin başlatmış oldukları bu olaylarda, Müslümanların onlara karşı bir intikam savaşı vermiş olmalarıyla izah edilebilir.

Ancak zarar ve ziyan sadece insanlar konusunda değildi. Taşnak ve özellikle Hınçak komitelerinin tertibiyle gerçekleştirilen Trabzon olaylarında, ortamı müsait gören İran devcileriyle bazı köylüler, güvenlik kuvvetlerinin de meşguliyetinden yararlanarak bazı Ermeni ev ve dükkânlarından bazı eşyaları yağmalamışlardı⁵². Ermeni ve yabancı tebaadan olan tüccara ait bazı mağaza ve hanelerde eşya ve para kaybı da sözkonusu olmuştu. Rus tebaası olan bu kişilere ait şikâyetleri Rus konsolosluğu takip ve talep etmiştir⁵³. Ermeni cemaatine ait olup, olaylar sırasında yağmalanan para, yine bu cemaatin vergi ve askerlik bedeline mahsup edilmiştir⁵⁴. Bu ve benzeri şikâyetler kısa zaman zarfında hayata geçirilen komisyonlar vasıtasıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmış, Vali, kumandanlar ve memurların işbirliğiyle kayıp eşyaların çoğunluğu buldurularak, makbuz karşılığında hak sahiplerine teslim edilmiştir. Bulunamayan malların aranması faaliyeti ise bir süre daha sürdürülmüştür⁵⁵. Hükümet bu olaylar karşısında azamî derecede hassas davranmış ve mağduriyetleri azamî ölçüde gidermeye çalışmıştır.

Ekim 1895 tarihinde Trabzon'da karışıklık çıkarıp, seslerini Avrupalı devletlere duyurma yolunda büyük gayretler sarfeden Ermeniler, esasında ilk amaçlarını gerçekleştirmişlerdi. Özellikle Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Longworth bu olaylar karşısında ilk etapta sessizliğini korumuş, ancak olayların üzerinden belli bir süre geçtikten sonra bazı açıklamalarda bulunmuştur. Bu olaylar hakkında ilk kez 7 Şubat 1896 tarihinde açıklama yapan Longworth, Trabzon şehir merkezinde en az 400 kişinin defnedildiğinin görüldüğünü ve Ermenilere bu gelişmeler karşısında haksızlık yapıldığını belirtmiştir⁵⁶. İngiliz Konsolosluğu gibi, Trabzon'da bulunan Yunan Konsolosluğu'nun açıklamaları da Ermeniler lehineydi. Nitekim söz konusu konsolosluk da, "Türklerin 400 Ermeni'yi katlettiği"ni ifade ediyordu⁵⁷. Yine

⁵¹ BOA, Y.PRK.UM, No. 32-114; Y.PRK.KOM, No. 9-2; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 166; Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 109.

⁵² BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2, Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 109.

⁵³ BOA, HR.SYS, No. 2834-5; A.MKT.MHM, No. 603-2.

⁵⁴ BOA, A.MKT.MHM, No. 664-3.

⁵⁵ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2, Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 109.

⁵⁶ Halaçoğlu, "Trabzon Vilayeti (1892-1898)", s. 902-903.

⁵⁷ *The Times*, October 14, 1895, Monday.

bir İngiliz kaynağı, gelişmelerin aksine, Ermeni kayıp miktarını 400 olarak abartılı bir şekilde gösteriyordu⁵⁸. Diğer taraftan olayların ilk günü suikastı işleyen Ermenilerin İngiliz Konsolosluğu'nun bulunduğu bölgede izlerini kaybettirmeleri de, konsolosluğun bu olaylarda en azından tarafgir olduğu anlamında değerlendirilebilir. İngiliz konsolosluğunun divan-ı harp yargılamaları sırasında, Ermenilerin hapis ve tazyik edildiği yönündeki hücumları⁵⁹ da, bu durumu kuvvetlendirmektedir. Üstelik olayların Batı kamuoyunda "katliâm" olarak duyurulmasıyla birlikte Fransız, Rus ve Avusturyalı gemi şirketleri, yeni çatışmaların çıkma ihtimaline karşı, barınak olarak kullanılmak üzere birer büyük vapuru Trabzon limanına göndermişlerdir⁶⁰. Ayrıca gelişmelerin öğrenilmesinden sonra, Malatya'da Ermeniler dükkânlarını bir günlüğüne açmamışlar ve mahallelerden yoğun silah sesleri duyulmuştur. Aynı protesto Arabgir kasabasında da tekrarlanmıştır⁶¹. Bu bilgiler, Trabzon'daki Ermeni olaylarının plânlı olarak hayata geçirildiğini ve diğer vilayetlerdeki Ermenilerden de kendilerine destek verildiğini doğrulamaktadır.

Trabzon'daki olayların önlenmesinden ve sükûnetin sağlanmasından sonra⁶², örfî idare ilân edildi. Böylece Müslümanlarla Ermenilerin yeni çatışmalara girmelerinin önü alınmış oldu. Müteakiben olayları kıskırtanlar ve çıkaranların yargılanmaları için divan-ı harp teşkil edildi⁶³. Rize'de bulunan Mirliva Salih Paşa teşkil edilen divan-ı harp başkanlığına getirilmiş ve Trabzon'a gelerek oturumları bizzat yönetmiştir⁶⁴. Bu dava ve iddialar kısa zaman içerisinde görülmeye ve mahkemeler sonuçlandırılmaya çalışılmıştır. Trabzon olayları sırasında veya sonrasında yakalanan Ermenilerden mahkemede yargılanıp, deliller ve şahitlerle suçu sabit olanlar, aralarında idamın, kalabendlığın ve kürek cezasının da bulunduğu çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Suçluluğu delillerle ispatlanamayanlar serbest bırakılmış, suçlu olduğu bilinen ama delil eksikliği bulunanlar ise sürgüne gönderilmişlerdir⁶⁵. Bu suretle şehirdeki gerginliğin önemli ölçüde azaltılması mümkün olabilmiştir. İstanbul'a gönderilen mahkûmlardan bir kısmı yeniden muhakeme edilmiş ve 47'si suçsuz bulunarak serbest bırakılmıştır. Hatta İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği bir heyet oluşturarak, Ermeni mahkûmların bulunduğu hapis-

⁵⁸ *The Times*, October 18, 1895, Friday.

⁵⁹ *BOA, Y.PRK.HR*, No. 21-23.

⁶⁰ *The Times*, October 16, 1895, Thursday.

⁶¹ Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları*, s. 41.

⁶² *BOA, A.MKT.MHM*, No. 664-30.

⁶³ *BOA, A.MKT.MHM*, No. 664-29.

⁶⁴ *BOA, A.MKT.MHM*, No. 603-2.

⁶⁵ Halaçoğlu, *Trabzon Olayları Örneği*, s. 278.

haneyi ziyaret etmeyi de ihmal etmemiştir⁶⁶. Bu gelişmeler, olaylardaki İngiliz parmağının ve desteğinin başka göstergeleriydi.

Batının desteğini alan Ermeniler, onların müdahalelerini de sağlamışlardır. Berlin Barışı'ndan sonraki gelişmeler göz önüne alındığında, Osmanlı devletinin Batı müdahalesi karşısında çok ısrarlı duramadığı da açıktır. Nitekim Trabzon olaylarından yaklaşık olarak bir yıl sonra, II. Abdülhamid Ermenilere özel bir statü verilmesine dair teklifleri değerlendirmek ve kabul etmek zorunda kaldı. Bunun sonucunda ise, 1891'den sonra 1896'da ikinci kez genel af ilân edildi ve Ermeni mahkûmların tekrar serbest bırakılmaları mecburiyeti hasıl oldu⁶⁷. Oysa 1895 Trabzon olaylarının elebaşlarının, 1891 genel affından faydalanarak serbest bırakılan Ermenilerden olduğu dikkate alındığında, bu tür afların devletin, teb'ası karşısındaki durumunu kuvvetlendirip-kuvvetlendirmede sorusunu gündeme getirmesi de son derece doğaldır. Oysa Trabzon olaylarından sonra Trabzon Valiliği'nden hükümete gönderilen bir yazıda, divan-ı harplerde cezalandırılanların cezalarının hafifletilmesinin veya affedilmelerinin daha büyük olaylara sebebiyet verebileceği ve henüz sakinleşmemiş durumdaki İslâm ve Rumlar tarafından yeni ve büyük ayaklanmalar meydana getirilebileceği uyarısı da yapılmıştı⁶⁸. Ancak sonuç değişmemiş, Osmanlı devleti, büyük devletlerin isteği doğrultusunda, ister-istemez Ermeniler lehine ve Müslümanların aleyhine sonuçlanacak bir tarzda davranmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı hükümeti bu gelişmeler sırasında azamî gayret ve iyi niyetini göstermesine rağmen, Batı kamuoyu, olayları yine çok farklı şekillerde algılamaktan ve yansıtmaktan geri durmamıştır. Nitekim dönemin Avrupa basınının en önde gelen gazetelerinden olan Tan, Figaro, Matin, Otorite gibi gazeteler, Trabzon'daki hadiseleri "Hıristiyanların katli" şeklinde okuyucularına aktarmakta bir beis görmemişlerdir⁶⁹. Görgü tanıklarının ifadelerini yayınlayan Cologna Gazette de, okuyucularına, Trabzon'daki gelişmelerin bir "katli-i âm" şeklinde cereyan ettiğini duyuruyordu⁷⁰. Buna karşılık Independence gibi çok az sayıdaki gazete, Trabzon'daki olayların Ermeniler tarafından çıkarıldığını kaleme alabilmişlerdir⁷¹. Ancak bu gibi gazetelerin varlığı, Batı kamuoyunda Türkler aleyhine olan havanın olumluya dönüşme-

⁶⁶ *The Times*, October 18, 1895, Friday.

⁶⁷ Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Ankara, 1994, s. 45.

⁶⁸ Halaçoğlu, *Trabzon Olayları Örneği*, s. 277-279.

⁶⁹ *BOA, HR.SYS*, No. 2857-56.

⁷⁰ *The Times*, October 28, 1895, Monday.

⁷¹ *BOA, HR.SYS*, No. 2834-1.

sini sağlayamamıştır. Çoğu zaman olduğu gibi, yine din faktörü kullanılarak ve “İslâm düşmanlığı” yapılarak, olayları “masum Hıristiyanların katli” olarak takdim etmek genellikle uyulan moda olmuştur⁷². Bu konuda en önde gelen yayın organlarından birisi İngiliz The Times gazetesidir. The Times’ın 10 Ekim 1895 tarihli nüshasında, “Türklerle Ermeniler arasında ciddi çatışmaların meydana geldiği, Ermenilerin birçoğunun öldürüldüğü, Türklerin silahlandırıldığı, yetersiz sayıdaki askerî birliklerin Ermenilerin katliamını durduramadıkları” ifade ediliyordu⁷³. İki gün sonra yayınlanan başka bir haberde, “kalabalık bir Müslüman kitlesi tarafından şehrin Hıristiyan mahallesine saldırıldığı ve bir kısmının Türkler tarafından katledilirken, yine önemli bir kısmının da öldürüldüğü”nden bahsediliyordu⁷⁴. Bu haberlerin en ilginçlerinden birisi 15 Ekim 1895 tarihinde yayınlandı. Burada Müslümanlardan 40 kişinin hayatını kaybettiği ifade edilirken, Ermenilerden hayatını kaybedenler için “kurban” ifadesi kullanılıyordu⁷⁵. The Times gazetesinin bu tarzdaki örneklerinin sayısını daha da artırabilmek mümkündür. Ancak burada sunulanlar dahi, İngiliz basınının Trabzon’daki gelişmeleri ne şekilde gördüğü ve değerlendirdiği konusunda yeterince fikir vermektedir.

Bu bilgileri kaynak olarak alan Batılıların yazdıkları eserler, tabiatıyla Ermenileri “masum” göstermişler ve halen de göstermeyi sürdürmektedirler. Fransız araştırmacı Yves Ternon’un Trabzon olayları dolayısıyla kaleme aldığı satırlar, hepsi bir yana “borazanla katliam başlatmak” gibi komik bir olaydan bahsedebilmesi, gelişmelerin nasıl çarpıtıldığını ve Batı bakış açısını en iyi şekilde aktarmaktadır. Bu nedenle olayları ilk elden haber veren Osmanlı kaynaklarını kullanmaksızın, Ternon’un ortaya çıkardığı tablonun, yorumsuz bir şekilde aşağıya alınması, ibret verici bir durum olması sebebiyle uygun görülmüştür:

“...Trabzon’da bir Ermeni kolonisi mevcuttur. 2 Ekim’de kimliği belirsiz iki kişi, Van eski valisi Bahri Paşa ile mahallî birlikler komutanı Ferik Paşa’yı hafif olarak yaralarlar. Anında Ermenilere karşı saldırıya geçilir. Vali, Ermenilerin evlerini aramak ve Türklere silah dağıtmak için olayı bahane eder. İstanbul’da 30 Eylül’de meydana gelen karışıklıkların haberi üzerine hareketlilik artar. 4 Ekim’de Türkler silahlanırlar, bazıları satın alırken, diğer bir kesim de bir silah ardiyesinden elde etme girişiminde bulunur.

⁷² Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara, 2000, s. 155-157.

⁷³ *The Times*, October 10, 1895, Thursday.

⁷⁴ *The Times*, October 12, 1895, Saturday.

⁷⁵ *The Times*, October 15, 1895, Tuesday.

Bir kısmı çevre yerleşimlerden gelen üç bin kişi, iki saldırganı bulmak bahanesiyle Ermeni mahallelerine saldırır. Ermeniler üç Türk'ü öldürüp, üçünü de yaralayarak saldırıyı püskürtürler. Konsolosların girişimde bulunması üzerine Vali göstericileri sakinleştirir. Türk ahali arasındaki kaynaşmayı hafifletmek isteyen Vali, 7 Ekim'de patrik naibine iki eylemciyi ortaya çıkarma çağrısında bulunur. Naip ve konsey üyeleri, bilgileri olmadığını, bununla birlikte Trabzon'daki yetmiş bin Ermeni'nin bu eylemden dolayı sorumlu tutulamayacağını belirtirler. Akşam, yabancı uyruklular ve drogmanların (tercüman) kapılarıyla Müslümanların evlerine kırmızı boya ile kuşku verici işaretler çizildiği öğrenilir. 8'inin sabahı sakindir, ama öğleye doğru bir borazanın ortalığı çınlattığı duyulur, bu, katliamın habercisidir. Silahlı Türkler, Laz haydutlar ve askerler, Ermeni mahallelerine girerler ve önlerine çıkan herkesi öldürürler. Saldırganlar dükkânlara girerek yağmalarlar. Satıcılar dükkânlardan çıkarılıp, katillere teslim edilir. Yaralılar görülmemiş bir acımasızlıkla öldürülür. Akşam borazan sesi yeniden işitilir. Vali müdahale eder. Katliam anında durur. Trabzon'un zengin Ermeni cemaati birkaç saat içinde harap edilir, altıyüz Ermeni canını yitirmiştir. Rumların ve yabancıların evlerine dokunulmamıştır. Bir süre sonra, 25 Ekim'le 15 Aralık arasında çevredeki köyler talan edilir. Toplam otuzdört köy yerle bir edilmiş ve ikibin yüz Ermeni katledilmiştir. 8 Ekim cinayetlerinin faillerini araştırmak için Vali tarafından toplanan sıkıyönetim mahkemesi, Müslümanlara öğütler vermekle yetinir. Buna karşılık Ermeniler kitle halinde tutuklanacaklardır. Sekizi ölüme, yirmi dördü de ağır hapis cezalarına mahkûm edileceklerdir⁷⁶.

Burada da görüldüğü gibi, Trabzon'daki Ermeni olayları bağımsızlık amacıyla değil, Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmek ve müdahalelerini sağlamak amacıyla çıkarılmıştır. Ermenilerin Trabzon'da sahip oldukları nüfus yoğunluğunun, zaten başka bir harekete matuf olması da mümkün değildir. Ancak bugün Ermeni meselesinin geldiği nokta dikkate alındığında, 1890'lardan itibaren meydana gelen Ermeni olaylarının Batı kamuoyunda katliam olarak gösterilmesinin, Ermeniler açısından aslında amaçlarına ulaşıldığı şeklinde değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Ermeniler, % 4 gibi çok küçük bir azınlık olarak yaşadıkları Trabzon'daki olayları dahi, Batı kamuoyuna katliam olarak takdim ettiler ve esasında bundan, bekledikleri sesin gelmesini de sağladılar. Bugün Batı dünyasının önemli bir kesiminde, Ermeni meselesi Ermenilerin bakış açılarıyla ele alınıyorsa ve bu meseleye hala onların gözlüğüyle yaklaşıyorsa, bu aşamada, geçmişteki Ermeni olay-

⁷⁶ Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, Türkçesi: Emirhan Oğuz, İstanbul, 1993, s. 118-119.

ları sırasında yapılan propaganda çalışmalarının meyvelerinin toplandığı şeklinde bir değerlendirmede bulunmak mümkündür. Çünkü gelinen bu nokta, propaganda sonucundan ve başarısından başka birşey değildir. Türk hükümetleri, Batı dünyasının desteğini elde eden Ermeniler karşısında önemli mağduriyetlere uğratılmışlardır. Onlar, gerçek niyetlerini ve düşüncelerini ifade etme fırsatı dahi bulamamışlar, çoğu zaman sadece Türk ve Ermeni terimleri hatırlandığında, hemen oracıkta mutad bir tarzda “zalim Türk – mazlum Ermeni” imajı peşin hükümlerle ifade edilmiş ve söz konusu bu mesele Batı kamuoyuna hep bu tarzda sunulmuştur. Nitekim Ermeniler tarafından Batıda neşredilen bazı yayın organlarında, “Türk” kelimesi, Amerika ve Avrupa halklarına “tarif edilemeyecek kadar korkunç olan bir ırk” olarak tanıtılmıştır⁷⁷. 1895 yılında Trabzon’da Ermeniler tarafından çıkartılan olaylarda da, farklı bir tarzda hareket edilmemiştir. Bu aşamada Türk tezinin dikkate alınmaması veya alınmak istenmemesi ise, Avrupalı devletlerin çıkarları gereği onlara destek vermeleri gibi diğer sebepler bir yana, Türkiye’nin propaganda silahını kullanmadığına veya en azından kullanmadığına işaret etmektedir. Yeni bir yüzyıla ve binyıla başladığı bir dönemde, Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri, geçmişte pek kullanmadıkları veya kullanmadıkları, ancak uluslararası ilişkilerin temel ve vazgeçilmez prensiplerinden olan propaganda gücünden mutlaka yararlanmalıydılar.

ABSTRACT

The Ottoman Empire had to deal with the Armenian problem during her last years. The main aim of the pretenders of the problem was to place the image of tyrant Turk-innocent Armenian in the western public opinion. By doing so the Ottoman Empire was going to be put in a very difficult situation. The Armenian incidents of Trabzon in the first half of 1895 October was one of the most striking examples to this “artificial” problem since the events in Trabzon involved in some tricks. In fact that was the general way, which was employed by the Armenians in many vilayets and sancaks of the Ottoman Empire in order to make some territorial claims. However, in Trabzon and in other Ottoman vilayets the Armenians were represented in small numbers. The Armenians main object was to attract the attention of European states and they succeeded in doing that to some extent.

Key words: Trabzon, Trabzon incidents, Armenian, October 1895, Trabzon Governor Kadri Bey.

---

⁷⁷ “The Unspeakable Turk”, *The Armenian Herald*, June 1918, Volume: I, No. 7, s. 355-358.